

Nevenka Korpič*

ČAROVNIŠKI PROCESI V ORMOŽU – LOV NA ČAROVNICE

Članek govori o pojavu lova na čarovnice in njegovih posledicah, posebej v času od 14. do 16. stoletja. Kaže razloge za strah, ki je preplaval Evropo in naše kraje in prerasel v histerično paniko. Cela doba je bila obsedena od satana, pekla, greha. Bolj, kot so preganjali čarovništvo, večja je bila vera v njegovo učinkovitost. Celotne žrtve so med okrutnim mučenjem že same začele verjeti, da so v zvezi s hudičem, in so tudi izdajale »domnevne soudeležence«.

Uvod

Lov na čarovnice je bilo v zgodovini obdobje sabatov¹ in črnih maš, velikih inkvizicijskih procesov in grmad, ki nas s svojimi podobami prevzemajo še danes. Izvor ima v globoko zakoreninjeni želji v človekovi naravi, da bi imel oblast nad neznanimi silami ter jih uporabljal v svojo korist. Krščanstvo je imelo zelo velik vpliv na življenje in miselnost ljudi. Duhovščina si je prizadevala, da bi zatrla stare kulte. Pod njenim vplivom so naši predniki opustili tradicionalno verovanje v poganske bogove in sprejeli krščansko vero. Tako so izginili številni bogovi, v katere so verovali naši predniki. Cerkev je poganska verovanja povezala s čarovništvom in jih izkoristila za krvave sodne procese, ki so v Evropi in Severni Ameriki potekali od 14. do 18. stol.² Zaradi krivoverstva so inkvizitorji obsodili veliko moških in žensk ter jih sprva obešali, kasneje pa sežigali na grmadah. Kot je v svojih delih pisal priznani zgodovinar in literarni znanstvenik Karlheinz Deschner, naj bi zaradi cerkvene blaznosti v omenjenem obdobju umrlo 9 milijonov ljudi.³ Tako omenja ustanovitelj evangeličanske cerkve Martina Lutera, ki je dejal: »Nočem sočutja za te čarovnice, želim, da se jih sežgejo eno za drugo.«⁴

Tudi Luter je dal sežigati čarovnice. V Sloveniji je bilo mnogo čarovniških procesov.⁵ Dokumentirano številno obtoženih čarovnic je okoli 500. Največ obtoženih so obsodili na smrt – kar 265, zaradi posledic mučenja pa je življenje izgubilo 41 oseb. Oprostili so 54 oseb, kamor so se štele tudi vse kazni, ki so bile milejše kot smrtna (npr. denarne kazni, bičanje, izgon). Za 131 primerov izid procesa ni znan, čeprav se sklepa, da je večina med njimi končala na grmadi.

Začetek boja proti čarovništvu

Teorij o vzrokih preganjanja čarovnic je več. Nekateri avtorji trdijo, da je šlo le za discipliniranje ljudi od države ali cerkve, s čimer so želeli omejiti ženske pri nekaterih dejavnostih, jih narediti poslušne in ubogljive.⁶

Že predkrščanska Evropa je bila prežeta z verovanji v zle in dobre duhove, volkodlake, hudiče in čarovnice. Ljudje so poznali številne kulte, v okviru katerih so bogovom žrtvovali stvari, živali in celo ljudi. S širjenjem krščanstva pa so se stari kulturi morali umakniti novi veri, saj so poganske kulte proglasili za hudičeve. Krščanstvo je nastopilo proti magiji in poganskim ljudskim običajem, ki so dobili predznak hudičevega dela. Cerkev je poganska imena bogov preimenovala/povezala s krščanskimi in pogansko prisposobo dobrega in zla sta nadomestila satan (zlo) in Bog (dobro). Krščanstvo je torej uvedlo nove bogove ter prepovedalo stare, hkrati pa poganske praznike nadomestilo s svojimi krščanskimi obredi. Mit o čarovništvu se je rodil v stiku s herezijami, prvi »čarovniki« so bili heretiki, ki so častili hudiča.⁷ Čarovniški procesi imajo korenine v verovanju v hudiča, ki je bil izmišljeno mitološko bitje, preži na grešne duše in nenehno vzpodbuja ter povzroča zlo na zemlji. Zato so vzroke za nesreče, lakote ..., pripisovali hudiču. Celotni menihi so se med seboj prepirali, koliko hudičev biva v peklu.⁸

V Evropi je kljub temu, da je cerkev do 12. stol.

* Nevenka Korpič, univ. dipl. zgodovinarica in univ. dipl. etnologinja, Muzej Ormož, Kolodvorska cesta 9, 2270 Ormož.

¹ Sabat je ime za nočne shode čarovnic. Izpeljano je bilo iz hebrejskega imena šabat, ki ga uporabljajo judje za sedmi dan v tednu.

² Radovanovič, S., Bog se usmili uboge grešne duše, Murska Sobota, 1997, str. 31.

³ Deschner, K., Abermals krahte der Hahn, München, 1957, str. 347.

⁴ Radovanovič, S., Bog se usmili uboge grešne duše, Murska Sobota, 1997, str. 18.

⁵ Prav tam, str. 23.

⁶ Prav tam, str. 12.

⁷ Sallmann, J. M., Čarovnice satanove neveste, Ljubljana, 1994, str. 15.

⁸ Radovanovič, S., Bog se usmili uboge grešne duše, Murska Sobota 1997, str. 9.

stopnjevala svojo moč, vladala med cerkveno aristokracijo moralna revščina. Čarovništvo je bilo nekakšen odgovor na tesnobno versko ozračje. To je porodilo nezadovoljstvo in pojav herezij, ki so se razvile zlasti v Nemčiji, Franciji in ostalih evropskih državah.⁹ Cerkev je na pojav sekt reagirala z reformami in si tako prizadevala postati privlačnejša za siromašne sloje. Zato je leta 1184 oblikovala tudi institucionalno kontrolo praznovernosti »*Sveto inkvizicijo*«, ki je imela nalogo odkrivati herezije.¹⁰ Čarovništvo je iznajdba 15. stoletja, njeno orodje pa se je oblikovalo v inkvizicijskih procesih. Inkvizicija je bilo posebno sodišče, ki je imelo nalogo razsojati o dejanjih in namerah. Splošna inkvizicija je v prvem obdobju, na prvi stopnji, osumljence obravnavala kot krivoverce, ki so verovali v še kaj drugega, kot je predpisovala prava vera, ter na krivoverce, ki so povsem zanikali pravo vero. Tako so razlikovali med malo, bolj in najbolj sumljivimi krivoverci. Čarovništvo je bilo na eni strani po mnenju cerkve nadnaravna moč, po drugi strani pa protiversko delovanje. Inkvizitor je pozival meščane, da prijavijo vsakogar, ki ga sumijo za krivoverstvo, tudi člane družine (ženo, otroke). Sodniki so upoštevali tudi ovadbe otrok na račun staršev, pa čeprav otroci še niso bili polnoletni. Starši naj bi jih po njihovih trditvah vpeljali v čarovništvo. Kasneje se je pojavila krvava inkvizicija, kjer je imel inkvizitor popolne pristojnosti tožilca, porote in sodnika. Procesni niso bili javni, osumljenec ni imel pravice do zagovornika in njegovo priznanje so pogosto dosegli z mučenjem. Lov na čaravnice je prerasel v histerično paniko in obsedenost od smrti, pekla, greha, satana in demonov.

Tako je inkvizicija v čarovništvu videla sekto, ki ogroža krščanstvo. S preganjanjem čaravnic si je oblast hotela okrepiti politično oblast in discipliniranje prebivalstva, pri tem pa je šlo tudi za uničenje »*modrih*« žensk. Posebej so se borili proti starejšim ženskam, ki so poznale razne metode preprečevanja nosečnosti, zdravljenja. Cerkev si je prizadevala k čim večji rodnosti, pri čemer so jo ženske s svojo vednostjo in z znanjem ovirale. Krščanstvo je imelo vsakršno žensko znanje za greh, hudičevo delo, zato jo je prepovedalo. Zato je bila iztrebljevalska gonja cerkve osredotočena proti modrim ženskam, predvsem proti modrim babicam, ki so bile znane tudi po tem, da so bile strokovnjakinje za nadzorovanje rojstev. Tako lahko preganjanje čaravnic razumemo tudi kot stranski produkt boja proti nadzorovanju rojstev od cerkve in države.

⁹ Sallmann, J. M., Čaravnice satanove neveste, Ljubljana, 1994, str. 15

¹⁰ Radovanovič, S., Bog se usmili uboge grešne duše, Murska Sobota 1997, str. 13.

Zanimivo je, da so večino procesov proti »čarovnicam« začeli ali spodbudili ljudje z različnimi ovadbami. Sodne oblasti, župnije, gosposčine so od njih imele precejšen denarni strošek.¹¹ Kmetje so ponekod sami linčali domnevne čaravnice, če se sodna oblast ni zmenila za njihove ovadbe. Ljudje so ovajali predvsem tiste, ki so bili drugačni od večine (označevali so jih za hudičeve pomočnike), z obtožbami so se hoteli znebiti tudi neprijetnih sosedov ali sovražnikov.

Pojav »*lova na čaravnice*« je bil v posameznih evropskih državah različen.¹² Čarovniški procesi so bili redkejši tam, kjer se je absolutizem pojavil zgodaj (npr. v Španji). Kjer pa je bila fevdalna razdrobljenost izrazitejša in je prihajalo do nenehnih spopadov med vladarji in fevdalci (npr. v Nemčiji), pa so se čarovniški procesi zavlekli pozno v novi vek. Čarovniški procesi so tukaj služili državi in cerkvi kot sredstvo discipliniranja prebivalstva. Prebivalstvo se je postopoma začelo zavedati svoje moči, ki jo lahko uporabi proti plemstvu. Tako sta cerkev in država nastopili skupaj proti »neposlušnežem«. S čarovniškimi procesi sta odstranjevali politične nasprotnike, drugače misleče ter jih usmerjali v »*pravo vero*«. V predrazsvetlenski Evropi so za čaravnice proglasili v večjem številu ženske iz revnih slojev, v novem veku pa predvsem žide (v Nemčiji kot premožen sloj).¹³

Čarovniški procesi so bili velika zmota cerkve in države, saj so z njimi preusmerjali pozornost in blažili socialne prepade v družbi, v njih pa so kot heretike obsojali tudi kmečke upornike. Obtoženim ženskam so iskali čarovniška znamenja. Obsojenke so ostrigli in odstranili dlake po celem telesu. V vsako pigmentno znamenje, bradavico so zapičili iglo in če ni krvavelo, je bil to dokaz, da gre za hudičevo znamenje. Ta znamenja so iskali tudi po intimnih predelih. Nato so jo oblekli v grobo konopljinno srajco, ki je morala biti stkana v enem dnevu, da je ne bi začaral hudič. Sledilo je dolgotrajno mučenje.¹⁴ Oblike mučenja so bile različne.¹⁵

¹¹ Udeleženci procesov (z izjemo žrtve) so bili v procesih izjemno dobro plačani. Procesni so bili vir lahkega zaslužka. Pri čarovniškem procesu v Ormožu leta 1669, ko so bile usmrčene štiri ženske, je krvni sodnik v 15-ih dneh zaslužil 88 goldinarjev, sodni pisar 26 goldinarjev in krvnik 53 goldinarjev in 30 krajcarjev. (Radovanovič, S., Bog se usmili uboge grešne duše, Murska Sobota, 1997, str. 154.)

¹² Prav tam, str. 14.

¹³ Po židovskem pravu velja imeti otroke, ki jim ni mogoče zagotoviti prihodnosti, za hudo brezobzirnost. (Čarovništvo nekoč, magija danes, Ljutomer, str. 6.)

¹⁴ Prav tam, str. 15.

¹⁵ Radovanovič, S., Bog se usmili uboge grešne duše, Murska Sobota, 1997, str. 36 - 45.

Osumljene heretike in čaravnice so žgali z razbeljenim železom ali jim s kleščami trgali meso. Izkopali ali iztrgali so jim oči. Za čaravnice so inkvizitorji izumili posebno orodje: pajek so bile namenske klešče, sestavljene iz šestih zavitih jeklenih osti. Rabelj je razbeljenega pajka nastavil ženski čez dojko, klešče stisnil, da so se osti zarile vanjo, ter jo razmesaril in odtrgal. Obtožene čaravnice so pogosto privezali na čarovniški prestol, poseben naslanjač, posejan z žebliji: da bi se osti bolje zarile v meso, so jim v naročje naložili uteži. Če vse to še ni zadostovalo za priznanje, so v posebno pečico pod sedežem naložili žareče oglje, ki je žeblije razbelilo. Uradni pariški lovec na čaravnice in priznan teoretik demonologije Jean Bodin (1530–1596) je priporočal mučenje z ognjem, t. i. raženj – podobna naprava, kot jo še danes uporabljamo za pripravo hrane, le da so na njej pekli ljudi.¹⁶ Po Bodinovem mnenju je bilo počasno cvrtje ali kuhanje še mila kazen v primerjavi s tem, kaj je čaravnice čakalo v peklu.¹⁷ V Angliji so obsojene čaravnice največkrat obesili. V celinski Evropi je bila najpogostejša metoda usmrtitve sežig na grmadi. Usmrtitev s sežigom na grmadi je izhajala iz katoliške logike, da »Cerkev ne sme prelivati krvi«. Občasno so obsojenca, preden so prižgali ogenj, če se je pred sežigom pokesal, kot dejanje posebnega usmiljenja, zadavili. V 17. stol. so v mestu Neisse v Šleziji za usmrtitve čaravnic uporabljali velikega, iz bronu ulitega bika: obsojence so strpali v votli trebuh, zaprli loputo in pod trebuh prižgali ogenj. Kriki umirajočih so odmevali skozi usta skulpture, kar je spominjalo na »krike prekletih duš v peklenem breznu«. V bronastem biku so sežgali okrog 2000 mladih deklet. Ker so verjeli, da je mogoče moč čaravnic izničiti, če jim izpustijo kri, so obsojene ponekod »zarežali nad usti in nosom«. Včasih je bilo puščanje krvi pravzaprav milostno dejanje, saj so mnoge žrtve pred sežigom na grmadi izkrvavele. Ker so inkvizitorji verjeli, da je duša heretika ali čaravnice umazana zaradi grehov, so jo pred usmrtitvijo včasih »očistili«: skozi poseben tulec so žrtvi v usta vlili velike količine vode (15 litrov), kar je povzročilo, da ji je počilo črevesje. V mnogih delih Skandinavije so čaravnice zakopali žive. Verjeli so namreč, da lahko le tako izničijo njihove kletve. Čez grob so morali zasejati žito in ga tudi požeti: šele s tem so bili čarovniški uroki dokončno mrtvi.¹⁸

Položaj žensk v srednjem veku

Povod za začetek pregonov žensk je bil v zelo slabem ekonomskem položaju celotne družbe. Vzroke za slabe letine, neurja, točo so moški pogosto pripisovali ženskam, češ da so s svojimi zbori priklicale dež (še danes v ljudskem izročilu velja mnenje, da, če se ženske zberejo in pogovarjajo, napovedujejo dež). Tudi za vojne, lakoto in umrljivost dojenčkov so obtoževali ženske, s čimer se je njihov družbeni položaj zelo poslabšal. Država si je prizadevala za povečevanje rodnosti in s tem zagotavljanje delovne sile. Zato se je borila proti vsem oblikam kontracepcije ter kaznovala tiste, ki so se zatekale k splavu ali detomoru. Ženske so obtoževali, da se branijo pred boleznijo s čarovništvom. Pregarjali so neposlušne babice, ki so morale dajati od srede 15. stol. cerkvenim oblastem prisego pred Bogom, da ne bodo nikoli umorile novorojenčka ali v dogovoru z materjo prekinile nosečnosti. Prav tako so morale obljubiti, da se ne bodo ukvarjale s čarovništvom. Ker pa je bila umrljivost pri otrocih velika, so krivde prenašali kar na babice.¹⁹ Porodničarstvo je postalo še posebej nevarno opravilo. Nezaupanje do babic se je stopnjevalo tudi zaradi dejstva, da so se z babištvom ukvarjale izključno ženske. Babice so pogosto svetovale ženskam občevanje v neplodnem obdobju ženskega cikla ali pa celo dajale razne napitke, ki bi povzročali neplodnost. Cerkev pa je te napotke načrtovanja in nadzorovanja rojstev zavračala in prepovedala. Prepoved je utemeljevala s tem, da je človek božje stvarstvo in da je življenje »dano od Boga«, zato se navadni ljudje »ne smejo vtikati v božje zadeve«. Oblasti so kaznovale s sežigom na grmadah tudi ženske, ki niso mogle imeti otrok (češ da so bile povezane s hudičem). Za žensko neplodnost bi lahko bili krivi tudi moški, toda njih oblasti niso obsodili čarovništva, temveč so jih celo pomilovali »češ, kako ubogi so, da imajo ženo hudičevko«.²⁰ Cerkev je postavila nova moralna pravila, da je vsaka spolnost zunaj zakonske zveze grešna. Prišlo je do demografskega in ekonomskega razcveta. Položaj žensk pa se je v družbi kljub temu slabšal, saj se je pojavila delitev spolnih vlog (v družini, delovnem procesu), z novo moralno pa so postavili tudi stroga patriarhalna pravila.

Preganjanja žensk

V celotni zgodovini pregonov je bilo med obtoženimi vsaj dvakrat več žensk kot moških. Pred letom 1400 je čarovništvo pomenilo tradicionalno hudodelstvo (prinašanje nesreče in povzročanje naravnih katastrof)

¹⁶ Čarovništvo nekoč, magija danes, Ljutomer, str. 5.

¹⁷ Jean Bodin (1529–1596) je dvanajst let poučeval rimsko pravo v Toulousu in bil tudi sam osumljen herezije. (Sallmann, J., Čaravnice satanove neveste, Ljubljana, str. 39.)

¹⁸ Vojasko., M., Košir, M., Čaravnice, Ljubljana, 1995, str. 68–84.

¹⁹ Čarovništvo nekoč, magija danes, Ljutomer, 1997, str. 7.

²⁰ Vojasko., M., Košir, M., Čaravnice, Ljubljana, 1995, str. 55.

in ni bilo povezano s hudičem. V 15. stol. so čarovništvo povezali z diabolizmom, v 16./17. stol. pa so čarovniški procesi dosegli višek. Pregoni čarovnic so se začeli pri babicah, a so se kmalu sprevrgli v množično hysterijo, v kateri ni bil pred obtožbo varen nihče. Lovci na čarovnice so ponekod obsojali cele vasi.²¹

Papež Inocenc VII. se je sredi 15. stol. bal čarovnic, zato je izdal posebno listino, s katero je v Nemčiji odobril preganjanje čarovnic.²² Leta 1486 sta inkvizitorja Institoris in Sprenger izdala delo *Malleus Msaleficarum* (*»Kladivo, ki ubija čarovnice«*), v kateri avtorja razvijata svojo tezo o moči čarovnic in prepoznavanje le-teh.²³ V 15. stol. so čarovništva obsodili rosno mlada dekleta. Tako so obsodili šestletne deklice, da so imele odnose s hudiči. Čarovnice so obsodili nečistovanja, prešuštva, kastracije, sterilizacije, občevanja z živalmi, preprečevanja zanositve, splava, uboja otrok.

Preganjanci pa so se usmerili zlasti v tri najhujša dejanja:

- neizpolnjevanje zakonskih dolžnosti (imeti otroka),
- ženska ne zanosi, če pa zanosi, naredi splav,
- če čarovnice ne naredijo splava, otroka požrejo ali izročijo demonom.

S preganjanjem čarovnic so se bojevali proti nadzorovanju rojstev. Toda očitke čarovništva se ne omejuje na uboj otroka in splav, temveč se nanaša tudi na preprečevanje nosečnosti, ki je izenačeno z umorom. Ženske so veljale za manjvredne, morale so biti doma in biti vzor svojim otrokom (hčeram). Predznak manjvrednosti se je oprijel žensk tako v »krščanskih« kot »islamskih« deželah. Zato so ženske težile k vključitvi v različne sekte, kjer so dokazovale, da se lahko kosajo z moškimi. Enakopravnost se je uveljavila v heretičnih sektah. Zato so bila ta ženska gibanja prepovedana in razglašena kot hudičeva. Cerkev je prepovedala žensko duhovništvo, češ: *»Če se ženske dotikajo svetih posodij in posvečenih prtov, pomeni to kršenje svetosti.«*²⁴ Že v srednjem veku se je pojavila želja po drugačnem, enakopravnem položaju žensk v instituciji Cerkve, a zaman.

Pred čarovnicami so se hoteli ljudje (država, cerkev) obvarovati. Najpogostejši način je bilo njihovo odkrivanje in sežiganje. Kjer to ni bilo možno, so

ljudje morali trdno verovati v Boga in Jezusa Kristusa, morali so ob nedeljah hoditi k maši in moliti.

Čarovništvo na Slovenskem

Čarovnice, coprnice ali vešče, pozna slovenska mitologija že od nekdaj. Tako so bile poleg vračev pri Slovanih spoštovane osebe, ki so se ukvarjale z zdravljenjem, izganjanjem zlih sil in napovedovanjem usode. Z nastopom krščanstva pa se je njihov položaj močno spremenil. Na Slovenskem si je krščanstvo počasi utiralo pot med poganskimi prebivalci slovenskih dežel. Poganska božanstva so se spremenila v hudičeva in postavili so v ospredje »edinega in pravega Boga«. Poganstvo so začeli povezovati s satanom in jim pripisovati krivde za nevihte, točo, bolezni, smrt. Ljudje so prevzeli krščansko vero in začela se je gonja proti čarovnicam. Tudi naši kraji niso bili imuni proti tem dogodkom. Na Slovenskem je čarovništvo imelo korenine v ljudskih predstavah o posedovanju nadnaravnih moči in ni bilo vedno povezano z zlom. V naravnih silah so ljudje videli utelešeno božanstvo, zato so hoteli te sile pridobiti na svojo stran z raznimi uroki in s čaranjem. Po njihovem prepričanju je čarovnica uporabljala zdravilna zelišča, pomagala je bolnim ljudem, vrnila je izgubljeno ljubezen. Po mnenju oblasti pa je znala priklicati prekletstvo nad sovražnika ali deželo. V ljudskih predstavah so se lahko čarovnice spreminjale v različne živali, po zraku so letale na metlah ali jezdile kozle, včasih so se tudi slekle in se od nog do glave namazale s čarovniško mastjo, ki naj bi si jo same izdelovale iz posvečenih hostij in otroških src.²⁵

Ljudje so se pred njimi branili s česnom in z drugimi neprijetnimi vonjavami, najboljše obrambno sredstvo zoper njih pa je bil križ. Čarovnice naj bi se prikazovale na določene dneve, največkrat na sveti večer, ponekod na veliko noč. Na časovno najbližji današnji dan »noči čarovnic« (31. oktober) pa se je dalo tudi čarovnice videti ob jesenskem enakonočju. Vraževerje, predvsem vera v čarovnice in s tem povezani procesi, so dosegli na Slovenskem v drugi polovici 17. stol. največji razmah.

Slovenski izraz za čarovnice je vešča. Izraz predstavlja žensko, ki vse ve, ali pa nočnega metulja (simbol duše umrlih). To naj bi bila tudi lastnost bitij, ki se vračajo iz sveta umrlih. Zato so vešče povezali s hudičem. Vešče po ljudskih predstavah pijejo kri. Razširjene so bile zgodbe o zborih starih ženska v gozdu, kjer naj bi morale otroke. Domišljijo o čarovnicah je dopolnil leta 1682 J. V. Valvazor z

²¹ Čarovništvo nekoč, magija danes, Ljutomer, 1997, str. 10.

²² Radovanovič, S., Bog se usmili uboge grešne duše, Murska Sobota 1997, str. 14.

²³ Čarovništvo nekoč, magija danes, Ljutomer, 1997, str. 5.

²⁴ Prav tam, str. 10.

²⁵ Radovanovič, S., Bog se usmili uboge grešne duše, Murska Sobota, 1997, str. 25.

bakrorezi v knjigi »Prizorišče človeške smrti«. ²⁶ Značilen je izraz »čarovnica z metlo«. V Slavi pa je Valvazor zapisal zgodbe o čarovništvu, dodal pa je tudi vraže in verovanja, ki so bila poznana med našimi predniki. Valvazor pravi, da v čarovnice ne verjame (predvsem, da bi lahko letele), je pa seveda skrbno zapisal vsak tak pripetljaj. Nekatere je celo raziskal, ko je potoval po deželi Kranjski. ²⁷ Tudi Ivan Tavčar je v Visoški kroniki opisal zgodbo Agate, ki so jo obtožili čarovništva in ji sodili. Znana je še usoda Veronike Deseniške, ki je bila pred sodiščem obtožena čarovništva, vendar je bila oproščena. A jo je dal Herman II. Celjski utopiti, češ da je začarala njegovega sina Friderika II. ²⁸

Procesi na Slovenskem

Na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem so procesi potekali od 2. pol. 16. stol. do 1. desetletja 18. stol. Največ sodnih procesov je bilo na Štajerskem, kjer so bila privilegirana deželna sodišča (Maribor, Gornja Radgona, Ormož, Ljutomer, Hrastovec,...). ²⁹ Manj sodnih procesov je bilo na Kranjskem, nobenega pa ni bilo na Goriškem. Na Koroškem in Štajerskem je bilo najprej obsojenih več moških kot žensk, kasneje se je število obsojenih žensk povečalo.

Na Slovenskem ³⁰ so se čarovniški procesi odvijali na podoben način kot drugod po Evropi. Ženske so obsodili sodelovanja s hudičem ob raznih nesrečah: ob toči, suši, če niso mogle imeti otrok ... Zadnji proces je bil v Radgoni (1744–1746), vendar sta bili obtoženki oproščeni. Na Koroškem pa so bile verjetno zadnje žrtve 1. 1710. Čarovnice naj bi se zbirale na Kleku in na Rogaški gori. Na Kranjskem so bila glavna žarišča čarovniških procesov v Škofji Loki, okolici Cerknice in Planine, v vasi Bačkovo, Ljubljani, Ribnici in Krškem. Na Štajerskem so bila središča čarovniških procesov v mestih Maribor, Ljutomer, Radgona, Ptuj, Ormož, Celje. Posebno na Štajerskem je med kmečkim prebivalstvom veljalo, da čarovnice povzročajo točo, neurja, zmrzali in podobne vremenske neprilike, škodujejo živini, zastrupljajo in ljubezensko čarajo, kradejo hostije, spreminjajo ljudi v živali. Zanimivo je, da so vinogradniki pobirali davek za smodnik, da so streljali proti čarovnicam, povzročiteljicam toče. ³¹ Na Koroškem so se izvajali

sodni procesi, vendar je o njih bolj malo znanega. ³² Veliko vlogo pri čarovniških procesih je imel K. Frölich von Fröhlichsburg, prof. prava na innsburški univerzi. ³³ Zagovarjal je najstrožjo kazen. Med zagovorniki lova na čarovnice pa je bil na Slovenskem tudi slovenski pravnik, astronom in skladatelj Janez Jurij Hočevar (tudi Gottscher). ³⁴ V Padovi je doktoriral iz prava. Med letoma 1695 in 1703 je opravljal službo deželnega krvnega sodnika. V tem obdobju je zelo kruto sodil v čarovniških procesih na preddeželnih sodiščih na Slovenskem. Verjetno je »najuspešnejši« slovenski lovec na čarovnice. Na nasprotnike lova na čarovnice na slovenskih tleh žal ne naletimo. To okrutno obsojanje je prepovedala šele Marija Terezija. ³⁵ Določila je, da morajo vse sodbe v čarovniških procesih predložiti njej osebno. Prvi evropski vladar, ki je leta 1714 iz kazenske zakonodaje odstranil člene čarovništva, je bil pruski kralj Vilijem I. ³⁶

Čarovniški procesi na ormoškem območju

Leta 1635 je toča, ki je padala v okolici Ormoža, naredila ogromno škode. ³⁷ Zato so 9. julija razjarjeni ljudje obtožili čarovništva, linčali in žive sežgali tri ženske iz Viltuža in z Zavrča. Vlada je nato pisala deželnemu glavarju Grofu Karlu von Saurau, naj ormoško deželno sodišče kaznuje krivce tega linčanja. Toda sodni uradniki si zaradi razjarjenih ljudi niso upali prijeti voditeljev linča. Šele 26. januarja 1639 so dva voditelja linča obsodili na smrt, druge pa so prebičali in denarno kaznovali. Dne 1. avgusta 1669 so pred deželnim sodiščem v Ormožu obsodili na smrt štiri čarovnice. Barbaro Rodik, Nežo Majcen in Marino Murkovič so usmrtili takoj po razglasitvi obsodbe, nosečo Marino Rep pa so do poroda obdržali v ječi in jo šele nato usmrtili. Konec leta 1676 so v Ormožu obsodili in sežgali šest čarovnic, in sicer: Marino Hergula, Plohlinovo, Šnajderjevo, Finkovo, Koračinovo in Petrinino. Na smrt je davljenjem pa so obsodili Uršulo Konstantin (po Fr. Kovačiču priimek Lastovec). Obtožena je bila čarovniškega plesa na Donački gori, in ker je delala vreme. Pri tem procesu je

²⁶ Jaklič, F., Zadnja na grmadi, Celje, 2001, str. 267.

²⁷ Čarovništvo nekoč, magija danes, Ljutomer, 1997, str. 13.

²⁸ Prav tam, str. 14.

²⁹ Radovanovič, S., Bog se usmili uboge grešne duše, Murska Sobota, 1997, str. 47.

³⁰ Prav tam, str. 47.

³¹ Čarovništvo nekoč, magija danes, Ljutomer, 1997, str. 14.

³² Radovanovič, S., Bog se usmili uboge grešne duše, Murska Sobota, 1997, str. 51.

³³ Heinsohn, G., Steiger, O., Uničenje modrih žensk, Ljubljana, 1993, str. 111.

³⁴ Vojasko, M., Košir, M., Čarovnice, Ljubljana, 1995, str. 169.

³⁵ Cesarica Marija Terezija je bila prepričana, da se je čarovništvo pojavilo le tam, kjer je gospodovala nevednost, zato je treba ljudi izobraziti in čarovništvo bo izginito samo od sebe. (Radovanovič, S., Bog se usmili uboge grešne duše, Murska Sobota 1997, str. 23.)

³⁶ Prav tam, str. 23.

³⁷ Prav tam, str. 118.

zanimivo, da je graška vlada krvnemu sodniku Juriju Villu prepovedala uporabo t. i. preizkusa z vodo.³⁸

Leta 1677 je sodnik Vill v Ormožu zaslišal Dorotejo Weda (Beda), tržanko iz Središča, staro okoli 70 let. Tudi njo so najprej zaslišali brez mučenja. Nato so jo soočili s pričo, ki je o njej trdila, da čara bolezni. Poleg tega so ji pokazali razne predmete, ki so jih našli pri njej doma.³⁹ V zapisniku iz procesa so naštet: razna mazila, modra krogla, korale, krpa, prebodena z žebljem, v platno vшит obroček, vrstica z gumbi in čudno pecivo. Priznala je, da je vse sumljive predmete kupila na Madžarskem. V času sojenja proti Bedi so iz ormoškega zapora ušle Mravljakova in še nekatere druge ženske, obtožene čarovništva.⁴⁰ Konec leta 1700 so v Ormožu usmrtili čarovnico Barbaro Čemšek (Themšok).⁴¹ Poleg nje je bila zaprta še ena ženska, vendar ni znano, kaj se je z njo zgodilo.

O čarovnicah in čarovniških procesih na središkem/ormoškem območju je pisal prof. Fr. Kovačič v kroniki Trg Središče, krajepis in zgodovina.⁴² Pravi, da so bili tudi pri nas v povezavi s starim sodstvom čarovniški procesi, s katerimi so se ukvarjali magistrati in deželne sodnije. Te so od 16. stoletja preganjale čaravnice. Na območju Slovenskih goric, vse do medžimurske meje, se je namreč močno »ugnezdila« praznovernost. Zato je bilo tudi veliko žrtev, ki so bile po mučenju obsojene na smrt pri mariborski, hrastovski, radgonski, vurberški in ormoški sodnji.

Fr. Kovačič pravi, da je bila iz Šalovcev pri Središču znana coprnica Tajčarica, ki je bila po ustnem izročilu doma iz Središča ali iz Šalovcev.⁴³ Njen priimek pa naj bi se ohranil v priimku Dovečar. Sežgali so jo v Koračici. Zato se je kraj pri Šalovcih, kjer so sežgali Tajčarico, imenoval »Grmača«. Navada je bila, da so mimoidoči na to grmado vrgli suhljad. Kovačič opisuje v prispevku, da naj bi Tajčaričin hlapec zvečer namazal kolesa voza, ker naj bi naslednji dan vozil gnoj. Po pomoti pa je vzel tisto mast, ki jo je gospodinja uporabljala za svoje čaranje. Če je namreč hotela kam leteti, se je s to mastjo namazala pod pazduho. Hlapec je že zvečer na voz nametal gnoj, da bi ga zjutraj odpeljal na njivo. Ko pa je zjutraj prišel s konji do gnojišča, voza tam ni bilo. Pogledal je

naokrog in opazil voz, postavljen na slemenu hleva. To je povedal gospodinjji, ta pa mu je odvrnila, da naj v miru zajtrkuje, ona pa bo že spravila voz s strehe na tla. To se je tudi zgodilo. Druga zgodba o Tajčarici pripoveduje, da je čevljar šival čevlje v njeni hiši.

Ko je videl, da se je namazala z mastjo pod pazduho, je tudi sam to storil. Takoj sta oba poletela, in ko je čevljar naredil križ, se je znašel na visokem drevesu, od koder je le težko priplezal dol. Nekoč je Tajčarica svoji dekli na jurjevo naročila, naj gre pred sončnim vzhodom na njeno pšenico nabirat roso. S to roso je nameravala poškopiti svojo pšenico ob mlatenju. Ker pa je bila v pšenici prevelika rosa in se dekline ni hotelo zmočiti, je nabrala roso okrog trnja in praproti. Gospodinja jo je shranila, in ko so jo vozili domov, jo je z roso poškopila. A snopi so se spremenili v trnje in praprot in mlatiči so ga le težko odnesli v Trnavo. Zaradi teh dejanj je Tajčarico ovadil mlatič Cvekl, bila je obsojena in sežgana.⁴⁴

Po Kovačičevem zapisu sta bila v Graškem arhivu v tistem času še dva zapisa, ki sta opisovala čarovniška procesa na ormoški sodnji, od katerih se eden nanaša na Središče.⁴⁵ Kot na osnovi virov navaja Kovačič, naj bi bila leta 1677 pri ormoški sodnji zaradi čarovništva obsojena 40-letna velikonedeljska podložnica iz Cvetkovcev Urša Lastovec. Pod prisilo in zaradi mučenja je priznala krivdo in izjavila:⁴⁶

- 1) *Z Marino Herguljo, Plohlco, Šnajderco, Finkovico, Kovačičko in Petrinko (ki so bile v prejšnjem procesu, po priliki pred pol letom, obsojene in sežgane) je petkrat letala nad Donačko goro, kjer so jedle, pile in plesale; hudobni duh, Janže imenovan, jih je gostil.*
- 2) *Trikrat je s hudobnim duhom nečistovala.*
- 3) *Hudobnemu duhu je zaobljubila svojo dušo in v znamenje se je z iglo vbodla v srčni prst (Herzfinger) desne roke ter ji je hudič iz prsta sesal krv.*
- 4) *Kadarkoli je s svojo družbo letela na Donačko goro, vselej jim je duh dal zadostno pijače iz nekega velikega soda.*
- 5) *Na Donački gori je s svojimi prej imenovanimi*

³⁸ Obtoženke so hoteli vreči v Dravo, da bi ugotovili njihovo nedolžnost. (Radovanovič, S., Bog se usmili uboge grešne duše, Murska Sobota, 1997, str. 118.)

³⁹ Vojasko, M., Košir, M., Čarovnice, Ljubljana, 1995, str. 213.

⁴⁰ Prav tam, str. 214.

⁴¹ Prav tam, str. 226.

⁴² Kovačič, Fr., Trg Središče, krajepis in zgodovina, Maribor, 1910, str. 406 - 418.

⁴³ Prav tam, str. 406.

⁴⁴ Zapis o Tajčarici je Fr. Kovačič izpisal iz zapisa središkega kaplana Mateja Slekovca iz ljudskega pripovedovanja v arhivu Zg. društva. Slekovec je prišel leta 1871 za kaplana v Središče in tukaj maševal do leta 1878. Veliko je pisal o krajevni zgodovini, izdal je več knjig, članke pa je objavljval v raznih časopisih. Bil je prvi predsednik Zgodovinskega društva, ki je prevzelo tudi njegovo slovstveno zapuščino.

⁴⁵ Fr. Kovačič si je oba procesa leta 1907 z dovoljenjem arhivskega vodja tudi izpisal. Leta 1908 je Dr. Fritz Byloff v »Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark«, Graz, s. 27-46, objavil središki proces.

⁴⁶ Kovačič, Fr., Trg Središče, krajepis in zgodovina, Maribor, 1910, str. 407.

tovarišicami trikrat napravila točo: Hergulja in Plohlea sta bili mojstrnji in sta točo kuhali.

- 6) *Strašno točo pred 3 leti, ki je tako daleč segnila po Hrvaškem in vse pobila, so tudi one napravile na Donački gori.*
- 7) *Pri čarovniški družbi je bila pet let.*

Fr. Kovačič navaja, da jo je deželni sodnik Janez Jurij Franc pl. Will, ki je bil ormoški in ljutomerski sodnik, obsodil na smrt. Ker pa je bila noseča, so morali čakati na porod. Sodnik je 15. maja 1677 poročal notranjeavstrijski vladi, da je Urša Lastovec rodila že pred šestimi tedni. Otroka je vzel mož, sodnik pa je sedaj predlagal sodbo: *Urša Lastovec se zaradi dobrovoljno in prisiljeno priznanega čarovništva izroči krvniku, ki jo odvede na grmado, jo zadavi in njeno truplo sežge, pepel pa se pokoplje v zemljo.*⁴⁷

Prve dni marca leta 1677 pa je trški sodnik in župan Martin Kolarič dal zapreti 70-letno tržanko Dorotejo Bedo, na katero je že dalj časa letel sum, da je v povezavi s »hudim duhom«.⁴⁸ Odvedli so jo v ormoško graščino, kjer je bilo 15. marca zaslišanje, ki ga je nastavljeni sodnik v ormoški graščini Janez Jurij Franc pl. Will natančno opisal v svojem poročilu notranjeavstrijski vladi. Pri procesu so bili navzoči: deželni sodnik Janez Jurij Franc pl. Will, ormoški mestni sodnik Jakob Link, Martin Habič, svetovalec Jurij Dopusch in trški sodnik in župan Martin Kolarič. Obravnava je potekala po deželnosodnem redu iz leta 1574. Iz poročila je razviden potek čarovniškega procesa in nam kaže na zvitost sodnika pri postavljanju vprašanj, pri čemer je pogosto zmedel obtoženko.⁴⁹ Med zaslišanjem je sodnik zbiral še dodatne dokaze proti obtoženki. Ko je dobil sodnik od deželne vlade 16. aprila 1677 »milostni ukaz«, da sme med zaslišanjem uporabljati natezalnice, se je začelo drugo zaslišanje. Žensko so odvedli k natezalnici in »jo še enkrat z dobrega opomnili, naj prizna resnico. Ona odvrne, da bo na vsa vprašanja resnično odgovorila, kolikor ve.«⁵⁰ Med zaslišanjem so jo zvezali in nategnili. Med zmedenim izpovedovanjem je povedala, da so »žena sedanjega in prejšnjega župana Repešica in Gera Plevec, pa 2 ali 4 ciganičice kuhale človeško glavo, ona (Bedovka) sicer ni bila zraven, ampak, ko so kuhale, je šla mimo hiše in ji je Repešin hlapec to povedal.« Na vprašanje, kaj so ženske delale naprej, je dajala same lažne odgovore. Iz tega so sodniki skepali, da »Bedovka to govori iz hudobije in sovraštva«. Pustili so jo 45 minut na natezalnici, a ni priznala nič. S tem je bilo zaslišanje

končano. Dne 27. aprila so jo zopet privedli k natezalnici in ji »prigovarjali, naj pomisli na svojo starost in na svojo dušo in naj ne bo tako zakrknjena, ampak naj pove in prepozna resnico«. Prosila je, naj jo pustijo, »da bo vse z dobrega priznala«. Spustili so jo in jo opomnili, »naj ne draži sodnije, ampak naj resnico govori«. Po kratkem zaslišanju je »28. aprila ob 9. uri prišla na mučilni stol in je bila na njem do 9. ure drugega dne, torej celih 24. ur, pa ni dala nikakršnih znamenj, da bi čutila bolečine, čeravno so se porabila vsa duhovna sredstva, da bi se odgnal satan, ves čas je ostala brezčutna, iz česar je sklepati, da je zli duh njene čute storil neobčutiljive, da bi si ohranil žrtev.«⁵¹ Ko so jo naslednjega dne izpustili z mučilnega stola, se je zgrudila, »a v 3 urah se je zopet zavedla in je bila tako zdrava in sveža, kakor bi nikoli ne prestala muk. Ker je že trikrat prestala hudo natezalnico in so se uporabila vsa duhovna in dopustna sredstva, pa neče nič izpovedati, je daljne mučenje odveč, razen če nastopijo novi dokazi.« Dne 3. maja 1677 so jo našli mrtvo, pri čemer je sodnik v poročilu vladi zapisal, da so na njenem vratu opazili modre in črne pege. Še istega dne je bilo Bedovkino truplo sežgano v prah in pepel.

V poročilu sodnik navaja, da je »nastalo med 11. in 12. uro pred tistim prostorom v gradu, kjer je ženska mrtva ležala, tako pasje lajanje in tuljenje, kakor da bi bilo skupaj 200 do 300 psov, ki se med seboj grizejo in trgajo za kost ali meso. Gospa graščakinja je zaukazala svojim ljudem, naj naženejo pse, pa se niso upali, ker jih je spopadla groza zaradi strašnega tuljenja: naposled so se vendar osrčili, vzeli posvečena sredstva ter šli psom nagajat. Ko so pa prišli na mesto, od koder je prihajalo lajanje, so našli le enega črnega in enega šarastega psa, ki sta se kmalu tudi izgubila, in je potem nastal mir. Čez pol ure pa je prihrul tak vihar, kakor bi hotel cel grad vzdigniti v zrak. Tako je ženska gotovo napravila s hudičem strašno in za nje koristno pogodbo, zato so jo pa zli duhovi branili, da ni povedala resnice; pasje grizenje in praskanje pa se ne da drugače razlagati, kakor da so se hudiči prepirali, kateri je pri tem več pripomogel in bo za to pri njihovem poglavarju Luciferju dobil večjo pohvalo. Nagloma nastali vihar pa ne pomeni drugo kakor velikansko veselje zlih duhov, ki so po Bedovkini zakrknjenosti zmagali in tako sodnijo za norca imeli. Motvoz z gumbi in zvitki so se našli tudi pri prejšnjih čarovnicah ter so jih nosile v ta namen, da bi ljudje ne mogli nič hudega

⁴⁷ Prav tam, str. 408.

⁴⁸ Prav tam.

⁴⁹ Prav tam, str. 408–412: opis poteka prvega zaslišanja.

⁵⁰ Prav tam, str. 413: opis poteka drugega zaslišanja.

⁵¹ Štiriindvajset ur mučenja na čarovniškem stolu je pomenilo izjemno hudo kazen in bilo je največ, kar je človek lahko prestal. Notranjeavstrijska vlada je leta 1702 določila, da sme mučenje na čarovniškem stolu trajati največ 12, izjemoma 14 ur. (Jaklič, F., Zadnja na grmadi, Celje, 2001, str. 270.)

govoriti ali jih sumničiti, zlasti pa da jim sodnija ne bi mogla škodovati.«⁵²

Tako je končala zadnja središka coprnica. Ormoški sodnik pa je imel kasneje težave zaradi tega procesa, saj so se v poročilu pokazale razmere na takratni deželni sodnji v Ormožu. Dne 4. maja 1677 je notranjeavstrijska vlada zahtevala od ormoškega sodnika odgovor na 4 vprašanja.⁵³ Med drugim mu postavlja vprašanje, zakaj ni dokončal procesa proti dvema središkima tržankama, ki sta bili obtoženi čarovništva (neka Mravljakoviča in Bedovka). Vlada vprašuje sodnika, zakaj je tako dolgo odlašal z izpolnitvijo smrtne obsodbe nad Bedovko. V 4. točki je vlada postavila vprašanje, kako varujejo kaznjence v ormoški ječi. Na posebej priloženem listku sodnik zagotavlja, »da vestno izpolnjuje svoje dolžnosti in poroča le golo resnico. Da pa ne pride med njim in graščakinjo⁵⁴, lastnico sodnije, do prepira, lepo prosi, naj višji sodnik v svojem naročilu ali ukoru ne imenuje njegovega imena, da je namreč on ovadil te nerednosti.« V 5. točki je vlada vprašala, »ali so se proti Bedokovi uporabila vsa sredstva, da bi se pripravila k priznanju resnice«. Že 15. maja 1677 je vlada graščakinji in sodniku poslala pismo, v katerem sodniku očita, da je »pustil poginiti glavno coprnico Bedovko, njene sokrivke, katerih je gotovo bilo veliko število, pa pustil, da so izginile in še bodo tako ubogim ljudem veliko škodovale. Še glavno coprnico je pustil brez straže, zato je sklepati, da so mu druge babe ušle iz ječe. Strogo se naroča, naj se odslej bolj pazi na jetnike in na njihovo življenje, sicer bi se morala sodnija kam drugam prestaviti.«

To naj bi bila po Kovačičevih podatkih iz Središke kronike zadnja čarovniška smrtna obsodba iz središke okolice. Kot zadnja coprnica je bila na Slovenskem Štajerskem na smrt obsojena Lenika Klanečnik pri Sv. Trojici v Halozah, 6. oktobra 1701. leta.⁵⁵

Literatura

- Čarovništvo nekoč – magija danes. Ljutomer, 1997.
- Čaravnice, vedeževalke, alkimisti. Ljubljana, 1990.
- Kovačič, Fran, 1910: Trg Središče, krajepis in zgodovina. Maribor.

- Deschner, Karlheinz, 1957: Abermals krahte der Hahn. München.
- Heinsohn, Gunnar; Steiger, Otto, 1993: Uničenje modrih žensk. Ljubljana.
- Jaklič, Fran, 2001: Zadnja na grmadi. Celje.
- Klasinc, Anton, 1973: Ormož skozi stoletja v luči arhivskih virov. V: *Ormož skozi stoletja I*, Ormož.
- Kultur im Leben und Denken. V: *Gott ja! Kirche nein!*.
- Radovanovič, Sašo, 1997: Bog se usmili uboge grešne duše. Amen. Murska Sobota.
- Sallmann, Jean-Michel, 1994: Čaravnice satanove neveste. Ljubljana.
- Tratnik Volasko, Marjeta; Košir, Matevž, 1995: Čaravnice / predstave, procesi, pregoni v evropskih in slovenskih deželah /. Ljubljana.

Ključne besede

Kršćanstvo, cerkev, krivoverec, herezija, vraževerstvo, inkvizicija, proces, lov, čaravnice, ženske, grmada, hudodelstvo.

Povzetek

Politične oblasti in Cerkev sta lov na čaravnice uvedla kot posledico strahu zaradi ogroženosti pred zlom. To pa so v prisposodbi predstavlje ženske, ki so sodelovale s hudičem in se niso mogle upreti opojnosti hudičevih del. S svojo drugačno naravo so se ženske vtikale v božje zadeve in po cerkvenem mnenju povzročale nesreče, naravne katastrofe, smrti,... (stvari, ki jih je bilo težko razložiti). Odnos cerkve do žensk se vidi tudi v reku jezuita Georga Steingla (1584–1651): »Na povelje boga kličem tako glasno, kot le morem, ne pustite živeti čaravnicam, to človeško nadlego je treba pokončati z ognjem in mečem«. ⁵⁶ Šele v času Marije Terezije so oblasti spoznale, kako okrutni, krivični in nečloveški so bili lovi na čaravnice in sodni procesi proti njim. Ženske so bile pogosto žrtve zavisti, sovraštva, obrekovanja in »praznih« čenč. Vendar pa je tudi res, da je bilo v slovenskem ljudskem izročilo razširjenih veliko vraž, ki so sodnikom dajale podlago za kazenska postopanja. V ljudskem znanju obstaja veliko »receptov in formul«, s katerimi so se ljudje zavarovali ali zdravili pred neznanimi pojavi. Vendar je treba o pojavu vraževerstva, magije, črnih bukev in kolomonovega žegna v slovenskem ljudskem izročilu posebej govoriti.

⁵² Kovačič, Fr., Trg Središče, krajepis in zgodovina, Maribor, 1910, str. 416.

⁵³ Prav tam, str. 417.

⁵⁴ Ormoško gosposčino je med leti 1657 in 1680 upravljala Ana Marija Pethe. (Ormož skoti stoletje I., Ormož, 1973, str. 85.)

⁵⁵ Kovačič, Fr., Trg Središče, krajepis in zgodovina, Maribor, 1910, str. 418.

⁵⁶ Kultur im Leben und Denken. V: *Gott ja! Kirche nein!*.